

Bertha Zoltán

„Harangok zúgnak bennem”

Csoóri Sándor emlékezete

Örökös sorsnyomás, a veszteségek okozta rossz közérzet, állandó veszélytudat és a mégis-megmaradás, a személyes és a közösségi szabadság elfojthatatlan vágya: a magyar író lélekvilágában évszázadok óta ezek a mélytapasztalatok feszülnek. Ösztön és szellem kifinomultan is erőteljes érzékenysége minden emberi és nemzeti bajra, gondra, nyomorúságra. Miközben ezek a fájdalmas borúlátások és riasztó élettémények igazán nem hiányoznának, s elhordozói éppen ezekről kívánnának megszabadulni! De lehetetlen: a létezés szorító markában elszennvedett gyötrelmek minduntalan kivilágló formát, ébresztő kifejeződést, felrázó öntanúsítást követelnek. Nyughatatlanságot: hiszen beletörödni mégsem lehet a folytonos értékpusztításba és létsorvasztásba. „Mert hogyan is kezdődtek a mi forradalmaink? Úgy, ahogy a remek színpadi művek: a sorstól kikényszerített cselekvés mindig igazolhatta magát a túrhetetlen sorssal, s földadatot a szereplőknek az erkölcsi érzék adott, nem a történelmi. Így aztán a vég is a tragédiák törvénye szerint következhetett el mindannyiszor.” A „nemzet rebellisének” (Vasy Gézáé a megnevezés), a megcsonkíthatatlan személyiségtudatú Csoóri Sándornak a mindenkor gonoszságok, romlottságok ellen tiltakozó öntörvényű igazságérzete pontosan ilyen morális, művészi, bölcséleti – és történelmi értelemben is mindig úgy marad-hatott iránymutató, hogy azok az eszményi távlatok, amelyekről beszél: voltaképpen sohasem közelítettek el. De még a reményeket is folyvást torzítani próbálta a történelem – viszont így váltak azok időtállóvá és örökérvényűvé! „Aki itt emberibb s magyarabb világot akart, az politizált. Még az olyan művészlángelmék is, mint Bartók! Nem beszélve a Kölcsey-, a Petőfi-, a Kemény Zsigmond-, a Németh László-, a Bibó-féle alkotókról! A ’megengedhető’ gondolatokkal szemben mindig a megengedhetetlen gondolatok szószólói voltak. A nyugtalanítók, a kétkedők, a századok bordái közé bepillantók.” A szellem jelzőfényei. A szellemé, amely szüntelenül fölébe nőtt a történelemnek – a mindegyre elbukó és kudarcot kudarokra halmozó történelmiségnek. S az önelvű művészi alkotásé, amelynek nem teherképe a tisztánlátó sorsos igazságbeszéd, hanem a művészet, a költészet autonómiájából és magasrendűségéből fakadó teljesség, méltóság és szabadság biztosítéka. Ki merésznél kitéssékelni az irodalom szabad univerzumából mindazt, ami az emberi létezésben torokszorító sorsélményként, gondtapasztalásként, humanitásigényként felgyülemlett? Miféle szabadság lenne az ilyen önkorlátozás? Hogyan volna szembefordítható egymással úgynevezett szövegszerű és világsze-

rű irodalmiság, amikor az írásmű jelentéstartománya el sem gondolható szövegyelvi megalkotottság nélkül?

Csoóri Sándor életműve az igazmondás határtalan minőségteltségének is alapidokumentuma – és monumentuma. Mint annyi elődjé a magyar sorsirodalomban: egyszerre esztétikai, etikai, politikai, metafizikai tanítás és példa. És számtalan lírai, prózai, szociografikus, filmforgatókönyvi, esszéisztikus, sőt szónoklati műfajban: az elégiától a rapszodiáig, a metaforikus daltól a hosszú-énekig, a tűnődő-merengő önelemzéstől a meditatív lamentációig, a történelemértelmező eszmefuttatásoktól a megrendítő intelmeket megfogalmazó érzekletes tanulmányokig. A „cselekvő gondolat” filozofikus, kulturális világhorizontú (eszme-, művészet- és irodalomtörténeti jellegű) esszéremekeitől a „végtelenbe merítetttség érzetét” kifejező önreflexiókig (Cs. Nagy Ibolya fogalmait használva). A krónikási, konfesszionális tudósításokig, a népi és magasművészet bartóki szintézisébe emelt vallomásokig, az egyéni és a kollektív nyelvművészet ősfarmait is mozgósító (s Balassitól, Adytól Nagy Lászlóig oly sokaknál s olyannyira magyar prófétikus hevülettel izzó) expresszív „lázbeszéddekig”. Az igazi, genuin, őseredeti archaikumból táplálkozó s ezért a modern, szürreális, avantgárd asszociatív látomásosságot és a hömpölyögve zúduló – akár újromantikus, neoavantgárd (neoexpresszionista), beat-költészeti ihletettséget, inspirációkat is asszimiláló – szabadverses vizionárius alakzatokat is szervesen magába sűrítő poétikai övezetekig. A sokszínűségében és tónusgazdagságában gomolyogva áradó ős- és népköltészettől a kortárs poeta doctusi intellektualitás kifinomultságáig; látvány és értelem együttes varázslatáig. Hangulat és gondolat magyar és világirodalmi hagyományteltségét frissen újjáélelénkítő energikussággal, költői dinamizmussal. Megejtő lírai szépséget érdes és profán őszinteséggel keverve. Ősiség és aktualitás, szenvedély és intenzitás, érzéki és elvont képiség, bő szenzualitás és kristályos logikával felépített helyzetelemző leírás: versei különösképpen a rezignáció, a keserű ironia, a klasszicizáló tónusok és ritmusok hanglejtésébe ivódó szemléletesség, intimitás és egyetemesítés erejével hatnak. Még legérzékenyebb szerelmi líráját is átítatja hazájának és embervoltának súlyos, sorskérdéses levegője. A romantikusan hullámzó érzelmességet megfegyvelmező formakultúra feszültségével – mint a magyar elégikus költői hagyomány mestereinél Berzsenyitől Tóth Árpádig. A jelentéktelennek tetsző mindennapi apróságok és történések is rendre a kitágított szubjektív és historikus dimenziók atmoszferikus közegében lélegeznek. Fűszálak, „mély földutak”, kökényes dombhátak, „bozontos pünkösdirózsák” s „a hant húsében zenélő” bogarak között is „Balassit látom kiterítve,/ megalvadtt vérét hangyák nyargalják körül” – morajlik így a föld üzenete; „Jó lovak, jó vitézek, jó halálok,/ újra és újra elvérző őseim,/ itt, földközelenben,/ még az emlékezet is hatalmasabb.” S az átképzéletes szenzibilitás megnyilatkozása a

szüntelenül ólalkodó – s a szeretett szülőföldet és szülőhazát eláruló, eltipró – történelmi gyalázatokról emígy: „disznók dúlják a jácintos temetőket, nem látjátok?”; „az elrabolt temetőket kutatnám föl / s a holtakat beszéltetném a föld alól suttogva/ a fejszével levágott fejekről”; „Nytított sebemmel ott fekszem most én is azon a mezőn./ Felhők jönnek rám és vágtazó, idegen lovasok. / Hányadik temet tapossák újra bele/ hazai földbe? Sár, ganyé, keserű fű a számban./ S édes hazám földjétől öklendezem.” Sütő András szerint ez mind-mind: a magyar passió és a hungarocídium döbbenetes, dantei képekben kivetített freskója. Az egyes versekben az „elégikus emlékezésben kelt sóhajból drámai erejűvé vadult viharzás”: a magyarság tragédiasorozatának, szenvedéstörténetének, egyszersmind az elhiva-tottságban tanulságos szenvedészetikájának a pontos látlelete, számbavétele. A minden ígében, képben, hangtani intonációban és „halotti sereglésben vonuló” borzalom: megtörtént tény. „Európa szégyenét, paranoiában és történelem-tolvajlásban jeleskedők szégyenét kiáltja világgá – félszónyi, 'irodalmon kívüli' retorika nélkül, váteszi póz nélkül a legtisztább költői hangon, ritka merész metaforasorozatban, kristályos képi világot teremtve” (állítja költő barátjáról a rokon-szellem Sütő András).

A leverettetés ismétlődő korézülete ez: s a csaknem fél évszázados kommunista diktatúra csalóka összeomlása után újra szembesülni kellett – a kilencvenes évek derekán, de még 2004. „fekete adventjében”, sőt 2006 októberében is – a magyar önrendelkezés kibontakozó kívánalmát durván visszametsző posztkommunista, nemzetellenes restaurációval. „Legázolt”, „hanyatt lökött”, hazátlan szülőhaza lett ez megint; „Minden megtörtént velünk újra, / ami ma megtörténhet: tankok / helyett harsány cirkuszos kocsik / száguldoztak heteken át a városokban, / és csak a hullaházak előtt / álltak meg egy-egy pillanatra, / hogy ne feledkezzünk el a félelemről.” A Trianonban, a háborúban, a feldaraboltatásban, a szétszórattatásban, a szovjet megszállásban, a leigázó terrorban s ötvenhat vérbe fojtásában megalázott, tönkrezilált „vértanú-ország” közben beteg lelkületű, züllő, „csöndes tériszonyt” keltő gyarmattá, szolgasággá süllyed. A permanens „magyar apokalipszis” során, a szakadatlan kiszolgáltatottság és a megalázottság légkörében. Második vagy sokadik pokoljárás ez – s a szinte valóságosan átvertett panaszdalokat, planctusokat és psalmusokat, esendőség és dignitás ötvözetében felfénylő fohászos zsoltárokat és könyörgéseket görgető-csiszoló költő megintcsak az „áldozati lét állapotait éli meg” (amint monográfusa, Görömbei András összegzi ezt). A lírai én poétikája (folyvást morajló és sajátosan átható elementaritásával) tehát minden lényeges egzisztenciális történésre reflektál – és melankolikus intonációjában vagy spirituális átszellemülésében is döbbenetes katarziséval ragad meg. (Ahogy fölépül „a versek földönjáró és egeket reflektározó képi tartománya” – Nagy Gáspárt idézve.) S ezt a mélységekbe alászálló és

magasságokba szárnyaló lendületességet, egyszersmind lelki-stiláris árnyalatoságot hangsúlyozza a költő legkiválóbb angol fordítója, Len Roberts is, amikor azt állítja, hogy Csoóri legszuggesztívebb költeményei „a veszteségről beszélnek, s az emberi pusztulás és hanyatlás olyan érzékletesen jelenik meg, hogy az olvasó gyakran élheti szinte át a fojtogatás rémületét”; s hogy a lírikus „úgy szívta magába és dolgozta fel a társadalmi és politikai felfordulás levegőjét, élményét, s olyan abszolút hitelesen és artisztikusan idézi fel, hogy közben lírája semmit nem áldoz a direkt propaganda oltárán”. A világmindenséggel beszélgető, harangzúgásos költészet ez, a felelősség- és szabadságigézet, a tragikum és az áhítat, az elhívás, a figyelmeztetés és a gondviselés misztériuma jegyében – mint egész irodalmunk évszázadok óta, Czine Mihály szerint is; „Magyarországon – mint Közép-Kelet-Európában általában – az irodalom nemcsak az emberi szellem kivételes műfaja volt századokon át, hanem – ahogy Csoóri Sándor mondja – »a szabadság gyakorlótere is. Az igazság búvóhelye. Ahogy a török időkben a népek a nádasokba, nálunk a legmegrendítőbb igazságok és érzelmek a legutóbbi időkig az irodalomba húzódtak vissza.« Így érezte a magyar nép is” – fejtegeti a legendás irodalomtörténész; s hogy a harang „hívja az élőket, kíséri a holtakat”, összegyűjt és föl-emel, fenyegető veszedelmekre ébreszt és egyéni-közösségi lelki szükségletekben megnesemesít, felmagasztosít – s így lesz „harangzúgásos az egész magyar kultúra – ahogyan Kodály Zoltán mondta”; „folytonos benne a harangzúgás, a *Halotti beszéd*től Adyig. Sőt: máig. Nagy Lászlóig és Sütő Andrásig. Egyszerre figyel a haza és a nagyvilág gondjára. Mindig kész a testvériségre. Nyitott minden értékre.” „Jönnek a harangok értem” – halljuk Nagy Lászlótól is (s hogy „ajkukhoz féreg nem érhet. Harangokat nem lehet megfertőzni”; „Fölemelnek a sárból /.../ a végtelenséghez. Siratnak a harangok, vigasztalnak. /.../ Rokonai a márvány anyamelleknek, szoptatják a lelket hanggal. /.../ Átbeszélük a harangok a tengert”; és Nagy Lászlót invocáló poémájában Döbrentei Kornél szerint is „Harangzúgással zihál az ég” /*Sisak a fejfán*/, Rákóczi-ra emlékezve pedig hogy „tüntetés a harangszó” /*Halottak napi vers*/). És Erdély, mint elsüllyedt Atlantisz is „harangoz a mélyben” (Reményik Sándor); és „déli harangszó csendül, / Ima száll mindenünnet: 'Add meg a mi mindennapi emberünket!'” (Falu Tamás: *Kenyerék miatyánkja*). Mert „a harangszót halkán ki-belélegzi” mindenki (Cseh Károly: *Röppályák*). S mert „Harangok hazátlan hangja / a száműzöttet befogadja” (Kovács István: *Csángók – Domokos Pál Péternek*). Kányádi Sándor „ars poeticájában” (*Harangföl-irat*): „azért harang a harang / hogy hívja az élőket / temesse a holtakat / s hogy árvíz jégverés / tűzveszély idején / s hódító horda láttán / félreverjék”. És a háromszéki Farkas Árpádot méltatva is így fogalmaz Kányádi: „A harangnak általában az a dolga, hogy minél messzebb elhallatszódjék a hangja, és bajosabb időkben meg – nálunkfelé – különösen a költő szűkebb pátriájában az a szokás, hogy nagy baj

idején a harangokból ágyút öntenek.” Serfőző Simon versében: „Harangok, / delet harangozók, / bajkiáltón félreverték, / csendítők temetéskor, / minden égtáj felől / ércesen kondulók (...) harsogva zúgtatok, / zengtétek a jó vitézséget, / ágyúkká öntve / őriztétek a hazát, / a hitet / vigyáztátok. / Nagypénteken / Rómába mentetek: / a feltámadást / ujjongva harangoztátok” (*Harangok*). Böszörményi Zoltánnál a „szelíd”, „becsületes” harangok bár ha forrón, de kiöntésük után azonnal is már mind indulnának „a toronyba / kongani” (*A harang*). És a harangok önfeláldozón állnak ellen az idegen hódítóknak: „A harangok megrepednek inkább, / mintsem hogy köszöntsék őt, / ki serege élén bevonulni kész” (Bata János: *A harangok ereje*). S tovább, mindezeket a Kodálytól Czineíg és Nagy Lászlóig, Csoóriig és tovább ívelő gyönyörű téziseket a harangzúgásról, az „ércszavú igéket” (Pusztai Sándor) zengő-daloló harangokról sugallatosan igazolja csupán néhány huszadik századi magyar regény címe is: *Elnémult harangok* (Rákosi Viktortól); *Harangoznak* (Szabó Páltól); *Üllő, dobszó, harang* (az erdélyi Szilágyi Istvántól); *Félrevert harangok* (az ugyancsak erdélyi Sigmond Istvántól); *Akikért nem szólt a harang* (a délvidéki Illés Sándortól); *Trianon harangjai* (a felvidéki Mács Józseftől); *Hazahív a harangszó* (az úgyszintén felvidéki Zalabai Zsigmond néprajzi-falutörténeti szociográfiája). „Harangok zúgnak bennem”, „s robog felém az ősz ördögsekereken” – vallja a költő Csoóri Sándor maga is arról, amely velőig hatoló jelzése időnek és időtlennek: „a tegnapiakra emlékeztet, és reménységgel tölti el az embert, hogy holnap, holnapután is megkondul a harang. Ez a hang voltaképp a maradandó kiáltása az időben” (nyomatékosítja Kelemen Lajos). Igen, a költészet eltulajdoníthatatlan mágiája, zamata, időntúlisége. („Lelki immunrendszerünket évszázadokon át épp a költészet alakította ki és edzette meg. Versünk mindenre volt, mint gyógyfűvünk. Ha nem az írásos költészetben, akkor a szóbeliben: a népköltészetünkben” – szögezi le Csoóri.) Rezonálnak erre értő fiatalabbak is. E versekből „az elégikus hangnem, a fel-feltörő keserűség, kirobbanó indulat mellett, valami különös erőforrásból táplálkozó derű is árad, amely szükséges a cselekvéshez, a továbblépéshez. Megbújik egy ölelésben, egy találkozásban, egy utazásban, a hó alatt, a templomok padsoraiban, egy bölcsőben, egy fűszálban, a tavaszban, a szénaillatban, egy kőben, egy ablakban, a fában, a csillagok vonulásában” (figyeli meg fogékonyan ezt a különleges hangnemi és szemléleti összetettséget Ekler Andrea). Az igézetes, bensőséges, meghitt táji-természeti pillanatképek Csoórinál áradó metaforikus és metafizikai sugárzású, átlényegített sorsjelképek is egyben (taglalja hasonlóképpen Sebők Melinda). A szakralitás átható hangulatáról pedig Soltész Márton állapítja meg: „A fakrisztusok templom-illata mellett (...) töretlen egy ősi magyar, illetve barbár misztikum borzongató hagyományának kontinuitása is.” Bizonyos tehát, hogy egészében a jellegzetes alaphangra rárétegződő, ráfodrozódó sokféle tonalitás virtuozitása bontakozik itt ki a lehető legteljesebben.

Csoóri Sándor emelkedett keserősége – a nyers köznapiság és a szelíd légiesítés, a plasztikus, testközeli konkrétság s a borongós elokvencia, stilizáló eufónia különös vegyítése – azonban együtt jár a bajvívó, hadakozó értékmentés és önvédelem minden eleven személyiség- és nemzetfeltő karaktervonásával. A valóságkimondásnak a sokszázados magyar történelem jegyében vállalt bátorsága – sőt Papp Endre találó szavával: „vagánysága” – is autentikus művészi, írástudói alkathoz tartozik. Felbolydította ő az összes lényeges és fájdalmas sorskérdésünket. Mert ami porlik és veszendő martaléka az időnek: az elsősorban a magyar nemzeti létezés fundamentuma. Elénk tárta ő erkölcsileg győztes forradalmainkat és ténylegesen vesztes szabadságharcainkat; idegen nagyhatalmi alávetettségeinket; a magyar parasztság, az élő népi kultúra megsemmisítésének változatos stációit s az általa is ösztökelő (és sok tekintetben csak azért is kiteljesülő) kulturális népi reneszánsz értelmiségi mozgalmának csorbításait; a nemzeti öntudat folyamatos szőnyegbombázását; otthonosságszavatoló kulturális örökségünk szisztematikus és brutális csonkításait, kifosztásait, autochton mítoszaink, szimbólumaink, nagyjaink kiiktatásának, elhallgattatásának merényleteit; magyar észjárásunk, szokásrendünk, magatartásnormáink kiforgatását, szétzúzását; a társadalmi méltányosság hiányait; a kiúttalan szegénységbe taszítottak létproblémáit; a valódi demokrácia, a függetlenség, a nemzetpolitikai önaffirmáció bűnösen elsikkasztott lehetőségeit; a határon túli, létében fenyegetett kisebbségi magyarság kálváriájának egész folyamát; a szétszóródott és drámaian fogyatkozó magyar nép demográfiai katasztrófájának ügyét. Németh László-i éleslátással kérte számon a minőség társadalomfilozófiai és kultúrantropológiai szükségképpeniségét minden rendszeren; mert a politikai diktatúra csődje utána a demokráciaként legitimálódni igyekvő, mennyiségelvű pénz- és profitudiktatúra hasonló botránya lett az emberiségnek: ha (ahogy emlegette) négy ostoba bármikor leszavazhat három zsenit. Tabutémákat feszegetve állt ki minden felélénkíthető hagyomány és értéknemesítő tradíció, s ugyanúgy minden lázadva is újra- vagy újat kezdő, teremtő szándék mellett. „Nemzetragasztó” (Németh László kifejezése ez) szent elhivatottsággal; úgyszólván a nemzeti önbecsülés apostolaként. Műve a magyar önismeret tárháza, enciklopédikus thesaurusa; „nomád napló” a huszadik század második feléből – arról, ami megtörtént, s ami már sohasem történhetik meg velünk. A bolsevik totalitarizmus alatt kiszolgáltatottá sújtott etnikai identitásunk mindahány elkonfiskált, elidegenített, szétroncsolt elemét visszaperelte: embernevelő intézményeinket, földi javainkat, eszmei kincseinket, nyelvi, kulturális, művészeti sokszínűségünket, vallási és hitelvi önazonosságunkat, nemzetalkotó egységességünket. Törekvéseiben az akkori hatalom csak gátolta, akadályozta, és tiltásokkal, szilenciumokkal, retorziókkal büntette. Már 1976-ban leírta például, vakmerő tisztasággal: „Eddig se tudtam és ezután se tudok beletörődni abba,

hogy miért kellett a több száz éves múlttal rendelkező iskolákat mint valami bagolyvárakat szétrobbantani. A debrecenit, a sárospatakit, a pápait.” S ezt, vagyis a nevezetes református kollégiumok visszakövetelését az egyház számára nyíltan, előadásokban is hangoztatta. Patakon is, ahova – mindezt örömmel hallván – a régi szellemet őrző tanárok (köztük az én édesapám is) az elsők között (és például Fekete Gyula, Béres Ferenc és más hírneves öregdiákok mellett) hívták volna meg 1981-ben, a híres alma mater fennállásának négyszázötvenedik évi jubileumi ünnepségeire – beszédet is tartani. S a következmény: részvételét letiltották a pártkorifeusok, így övéi közül is számúzték saját pátriájában. Ez is egy adalék a szellemi honvédelem és az érte elszenvedett megtorlások korabeli helyzetének jellemzéséhez. És talán azoknak a rendszerváltozáson is átnyúló állapotoknak a megértéséhez is, amelyek az írók lenacionalistázó és egyéb szitokszavakkal megbélyegző rágalomhadjáratokban, pergőtüzes inszINUÁLÓ kampányokban folytatódtak. (Márkus Béla akkurátusan kísérté nyomon a fejleményeket, és kivonatolta a vádaskodó cikkeket már 1991 nyarán.)

Mert a költő, az író, a Kárpát-medencei és a nagyvilágba vezető földrajzi és szellemi régiókat összekötni vágyó közéleti vezéregyéniség grandiózus álmái és tervei, erkölcsi, szellemi, politikai revíziót sürgető fölhívásai szinte ugyanúgy érvényesek maradtak a mában – és ez nyilván a sajátos magyar nyomorúság és küzdelemszükség (kilátástalan?) kontinuitását is jelzi. (Noha reményei egy részét a történelem mégis igazolta: a pártállami rendszernek és hazug ideológiájának a csúfos bukása – s ezáltal több volt egyházi iskola visszaszerzése – csakugyan elkövetkezett.) Ő örült volna legjobban, hogy ha amiért annyit viaskodott (például az össznemzeti összetartozást és önazonosságtudatot megerősítő televíziózásért): abból megvalósulhat legalább a kisebbségbe szakított magyar nemzetrészek feltétlen autonómiája. De nemcsak ez várat magára. Hanem az általa sürgetett vértömlesztő és feltámasztó önmagunkra ébredés csodája is: s ezzel a magyarság megmaradása és felemelkedése. A „semper reformanda” követelményének meghirdetett és kiterjesztett érvényesítése (hogy a hit megmaradhasson, „az életet kell megreformálnunk” – ember alkotta irodalom, nyelv, s „a világ újrateremtésének személyes titkát”, varázsát megtartó költészet segítségével). A személyiség méltóságának restitúciója – az elszemélytelenítő, eltömegesítő anyag- és haszonelvűség korában. Az eszmények szerint berendezett élet győzelme az eluralkodó káosz fölött. „Milyen jó lenne hinni valamiben, ha másban nem, hát egy kézfogásban, Istenben, szerelemben, a háborúkat elűző erők sereglésében.” Mert parciális képviseleti parlamentarizmus évadán ő miért is ne képviselhette volna éthosz és esztétizis, emberiesség és mozaikszerűségében is integer nemzetegész, felszabadító égi-földi igazságok fenséges önértékeit?! Magán- és közérdek organikus univerzálításában? Amikor romokban mindaz, ami megtarthatna népet, nemzetet, em-

bert. „Láttam a lezuhant harangot. / Ott feküdt a romkert oldalában” – „de nem háborodik föl senki, / csak a katedrálisok jajgatnak / messziről, / mint a magukra maradt / pusztai próféták”.

Csoóri Sándor minden írott és elmondott szava: meghatározó és eszméltető sorsesemény volt. Minden megnyilatkozását átszötte a végső értékek melletti kitartás fakasztotta felelősségérzet és metafizikai elkötelezettségtudat. Ady, Németh László, Illyés, József Attila, Nagy László s az összes többiek mellett: ő is hűségesen helytálló, sorsvállaló és sorsvigyázó őrző maradt a strázsán. „Így alakult az életmű, melynek alaphangja a fájdalom; a bartóki hangszerelés, allegro barbaro és e polifóniában természetesen fonódik egybe nemzeti sors és személyes, benső univerzum, bizakodás, tört remény s a mégis-mégis madáchi követelménye” (Sütő Andrással szólva). „Barbár” imádságaival, „pogány” vallomásaival, keresztény lelkületű önelveboncolásaival, borzasan felfakadó modernista sóhajaival és kiáltásaival évezredek hiteles megszólalásmódjainak szintézisteremtő összefoglalója ő valóban. „Nem voltam pap s nem lettem próféta sem, / csak egy ember, aki még beszélni tudott / a kövekkel s a tűzvészekkel is, // amikor már a szónak sem volt szíve / és a levegő is bűnnel volt tele / s a kényes Hold a föld alá futott.” Egyik kései önportréjának üzenete ez. De mi mégis érezhetjük úgy: emberi és írói magatartása valami olyan iránytű és magas rendű mérce, amelytől nem idegenek a „papi” és „prófétai” perspektívák sem. Felkavart mélységszférák és megvilágított magasságtávlatok kivetülése zajlik az életművében – a szemünk előtt. Jelentősége és nagysága az időben így aztán csak tovább nőhet – pontosabban az utókor értékfelfogó képességének kell növekednie: ha egyáltalán emberi arcunkat mi is meg kívánjuk őrizni. Nem az a kérdés tehát, hogy változatos létrontások ellen protestáló, küldeteses élete és műve méltó lesz-e a jövő figyelmére – hanem az, hogy a jövő méltó akar-e lenni hozzá.